

irodalmi napok

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

Felejtés és kisajátítás az irodalomban

Az irodalom halottjai: ezzel a címmel közölt Babits Mihály eszmefuttatást a *Nyugat* 1910-ben megjelent évfolyamában. Három elfelejtett íróról értekezett. Közülük Komjáthy Jenőt és Péterfy Jenőt a jelenkori irodalomtörténet-írás számon tartja – noha ez utóbbi értekezéseinek máig nincs teljes kiadása. Dömötör János költeményeiről alighanem kevesebben tudnak.

Az úgynevezett kisebb mesterek állandóan azzal a veszéllyel állnak szemben, hogy elfelejtik őket, pedig műveik nélkülözhetetlenek. „Mert képzeljen el az ember olyan irodalmat, amelyik csak jó könyvekből áll; mást sem lehet olvasni, mint Shakespeare színműveit, Milton költeményeit, Bacon esszéit, Madame de Sévigné leveleit, Johnson életrajzát. Hamarosan éhínség köszöntene be. Senki nem olvasna” (Woolf 1994, 140.). Virginia Wolfnak ez az 1925-ben megfogalmazott intése arra emlékeztet, hogy a másodvonalbeli alkotások az irodalom létezési módjának elidegeníthetetlen részei. Amikor 1989-ben a Harvard Egyetem megkérte a németek által posztmodernnek nevezett költészet kiemelkedő képviselőjét, John Ashbert a Charles Eliot Norton előadások megtartására, *Más hagyományok* címmel a romantikusok közül John Clare és Thomas Lovell Beddoes, a huszadik századból John Wheelright, Laura Riding és David Schubert költészetét, illetve Raymond Roussel műveit méltatta (Ashbery 2000). Némi túlzással ellenkánont körvonalazott. Nem előzmény nélkül, hiszen Beddoes munkásságát Ezra Pound, Rousselét a szürrealisták, Foucault és a nouveau roman művelői is nagyra becsülték. Az utóbbi évtizedekben már a parasztköltő John Clare is egyre több figyelmet kelt a romantika szakértőinek körében.

Az említett szerzők nyilvánvalóan kívül esnek azon a világirodalmi kánonon, amelyet a magyar közönség számon tart. Ez olyan kérdéskört érint, amely önálló tanulmányt igényelne. Csakis annyit jelezhetek, hogy ismereteim szerint eddig nagyon kevés figyelmet szenteltünk neki, holott sokat olvasunk fordításban, s ez óhatatlanul hatással van arra, mit tekintünk irodalomnak. Fordítóink hatalmas teljesítményeinek föltétlen elismerését legfőljebb annak említésével lehet árnyalni, hogy léteznek jelentős művek, amelyeknek nincs magyar átköltése. Tudtommal például Dickens utolsó befejezett regénye, a *Közös barátunk* (*Our Mutual Friend*), Édouard Dujardin belső magánbeszédben írt műve, *A babérokat megnyesték* (*Les*

A Debreceni Irodalmi Napok 2012. november 8-án tartott, *Elfeledett írók, irányzatok, stílusok* című tanácskozási szövegei.

lauriers sont coupés, 1888) vagy Hans Henry Jahn kiváló regénye, a *Perrudja* (1929) nincs meg magyarul, és a kínai elbeszélő próza legjelentősebb teljesítményét, a tizennyolcadik században írt *A vörös szoba álmát* (*Hung lou meng*) is csak egy nem teljes német szövegből készült, 1964-ben kiadott változathoz ismerheti a magyar olvasó. A *brit és ír szerzők európai fogadtatása* című sorozat 2006-ban kiadott kötete szerint Henry James műveiből sokkal több jelent meg románul, mint magyarul (Duperray 2006). Aki olvas idegen nyelven, kapásból megnevezhet olyan műveket, amelyeket a magyar olvasók sajnálatosan nem ismernek.

Ashberyt is idéztem, amikor az elmúlt évtizedekben többször is hangsúlyoztam bizalmatlanságomat a kánonokkal szemben. Egyetlen példaként *A kánonok hiábavalósága* című tanulmányomat említeném, amely majdnem másfél évtizede az *Alföldben* jelent meg (Szegedy-Maszák 1998). Irodalmunk elég gazdag ahhoz, hogy különböző értékrendek alapján más és más műveket emeljünk ki belőle. Nem egy hagyományunk van; eltérő, sőt egymást cáfoló irányok és szemléletek sokaságával kell számolni. Amennyiben egyedül írnék magyar irodalomtörténetet, olyan szerzőket sem hagynék ki, mint például Ujfalvi Krisztina, Vályi Nagy Ferenc, Bérczy Károly, Kóbor Tamás, Ritoók Emma, Bánffy Miklós, Telekes Béla, Szilágyi Géza, Tormay Cécile, Kemény Simon, Laczkó Géza, Gábor Andor, Lesznai Anna, Kuncz Aladár, György Mátyás, Hunyady Sándor, Németh Andor, Bartalis János, Székely Mózes, Nadányi Zoltán, Kádár Lajos, Mollináry Gizella, Marconnay Tibor, Bányai Kornél, Újvári Erzs, Kádár Erzsébet, Sziráky Judith, Tamkó Sirató Károly, Imecs Béla, Sértő Kálmán, Birkás Endre, Jánosy István vagy Erdély Miklós – élő írókat nem említve. A sor könnyen és sokáig folytatható. Minden olvasónak lehetnek kedvelt szerzői, más és más értékrend alapján, és részemről a különböző szemléletek párbeszédét vélném szerencsésnek. A történelem következtében olyanra megosztott a lakosság, hogy a megélt múlt, közösségi emlékezet, politikai meggyőződés, neveltetés, életkor, réteghez és nemhez tartozás függvényeként nagyon különböző ízlések léteznek a mai magyar olvasók körében.

Csakis azért hozom szóba ezt, hogy nagyjából körvonalazzam, milyen távlatból teszek kísérletet három író néhány művének rövid jellemzésére. Némelyekkel ellentétben, nem számonkérő szándékkal jegyzem meg, hogy az *Akadémiai Kiadó Magyar irodalom* (Gintli 2010) című vállalkozásában az általam felsorolt szerzők nem szerepelnek. Nem a szakemberek, hanem tájékozatlan közírók torzítják el a magyar irodalomról alkotott képünket. Néhány éve egy írószövetségi rendezvényen a *Tiszatáj* akkori (azóta sajnálatosan elhunyt) szerkesztője azt állította: *A magyar irodalom történetei* című válogatásból kimaradt Krúdy, holott ha megnézi a tartalomjegyzéket, láthatta volna: két tanulmány méltatta e szerző munkásságát, sőt egy harmadiknak tekintélyes része is vele foglalkozott. A *Magyar Nemzet* 2012. június 12-én megjelent számában Csontos János ugyanezt a vállalkozást Illyés Gyula kirekesztésével vádolta meg, pedig két fejezet teljes egészében e kiváló költő tevékenységéről szól. A *Heti Válasz* 2012. augusztus 16-án közölt Osztovits Ágnes tollából egy cikket a tokaji írótarborról, amelyben *A magyar irodalom történetei* elmarasztalta az *Akadémiai Kiadó* említett áttekintésével szemben. Ha e szerző megnézte volna a két munka névmutatóját, láthatta volna, hogy a 2012. évi Tokaji Írótarbor fölhívásában mellőzött írókként említettek közül több szerepel az

elmarasztalt, mint a megdicsért kiadványban. A kirekesztést elutasítva, a másféle felfogások iránti türelem szellemében próbálok szólni Sziráky Judit és Kádár Erzsébet rövidebb elbeszéléseiről, valamint Tormay Cécile regényeiről.

A felejtés elválaszthatatlan az irodalom életétől. Változó korok változó igényekkel vesznek tudomást a múlt értékeiről, különbözőképpen választanak az örökségből. Lehetséges, némely költeménynek vagy regénynek akár jót is tehet, ha egy időre pihentetik. Ki is lehet sajátítani műveket, még a legnagyobb szerzők alkotásait is. József Attila, Ady, sőt Petőfi egy-egy költeménye is áldozatul esett kisajátításnak. Aki kicsit ismeri *A velencei kalmár* értelmezésének történetét, tudhatja, hogy még a sokak szerint legnagyobb hatású költőnek ezt az egyáltalán nem jelentéktelen színművét is kisajátították. A kisajátítást olykor úgy is föl lehet fogni, mint ellenhatást a feledtetésre. Lehet, hogy tévedek, amikor úgy sejttem, napjainkban a kisajátítás is szerepet játszik Nyirő József és Wass Albert műveinek fogadtatásában, és ugyanez okozza, hogy némelyek a *Bujdosó könyvet* helyezik előtérbe Tormay Cécile regényeinek rovására? Korábban még Sziráky Judit és Kádár Erzsébet elbeszéléseinek méltatásában is érzékelhető volt némi kisajátítás: úgy próbálták beemelni őket a türt irodalomba, hogy azzal érveltek, az egykori úri középosztály széthullását jelenítették meg, holott ezzel meghamisították a művészetüket.

Az 1901-ben Aradon született Kádár Erzsébet életműve a legkisebb és a legkönnyebben áttekinthető, hiszen divatleveleken és tárcákon kívül csak bírálatokból és egyetlen kötetnyi elbeszélésből áll. Ha jól sejttem, lehetnek fiatal olvasók, akik e név hallatán *A feleségem történetéről* írt kedvezőtlen bírálatára (Kádár 1942) gondolnak, amelyben utánérvesséssel, Gide-től és Kosztolányitól vett kölcsönzéssel, valamint nyelvi modorossággal, kötésszavak halmozásával vádolta meg azt a szerzőt, akinek verseit nagyra tartotta. Talán érdemes arra emlékeztetni, hogy Kádár Erzsébet a második világháború éveiben az irodalom legszigorúbb bírálója volt Magyarországon. Máraival és Németh Lászlóval szemben is élt fönttartással. Erdélyi József egyik kötetét így marasztalta el: „kár volt ezt az amatőr nyelvészkedést kiadnia” (Kádár 1937, 134.). Thurzó Gábort *Az adósság* című regénye alapján Thomas Mann gyenge utánzójának minősítette (Kádár 1940a), Karácsony Benőről azt írta, hogy „harsány igénytelenségre neveli olvasóit”, és negyedik hosszabb műve, az *Utazás a szürke folyón* „az erőltetett humoros regény intő példája” (Kádár 1940c, 576.), Thury Zsuzsa alakjait pedig „maszkoknak és karikatúrák”-nak nevezte (Kádár 1941d, 467.). Világnézettől és felekezettől függetlenül, a korszak legsikeresebb történelmi regényeit sem kímélte: „Passuthnál kellékeiben él a kor”, állította, s igen kemény következtetést fogalmazott meg a Nagy Lajos király sógornőjéről írt könyvről: „Semmit nem tudunk meg erről a Johannáról” (Kádár 1941a, 107.). Nem kevésbé vélte fogyatékosnak az Erdélyből áttelepült, az ottani református püspökséget debreceni egyetemi tanársággal fölcserélő Makkai Sándor könyveit: „nem regényt ír, hőseinek egy nemzetnevelő program válik színezett példázattá. [...] Így persze nem élő figurákat kapunk, de kifolyt vérű, sápadt, zörgő jelképeket és a történelmi regények örök rémeit: papiroshősöket. [...] sápkóros hőseit Barabás vízfestményeiről másolta (Barabásnak a szorgalmi műfajon átütő tehetsége nélkül)” (Kádár 1941b, 175.). Nyirő József korai elbeszéléseit értékelte, de a regényeiről már egyáltalán nem volt nagy véleményel: „Most, hogy megjelenik

tizedik kötete, már tisztán látjuk: mind a tíznek csak egy lelke van. S ez az egy is a sikeré. A közönségé. A minél nagyobb sikeré, a minél félelmeesebb tömegű közönségé. [...] Szinte mulatságos odafigyelni, hogyan teszi meg Nyirő a 'nagy lépést' a novellából a regénybe. A terjedelmen múlik – gondolja. A szorzáson. [...] Az ő havasa nem egyszer olyan komoly kereskedelmi árucikk, mint egy fenyőfürdő tabletta" (Kádár 1941e, 556.).

Bírátaiban általánosabb következtetésektől sem riadt vissza. Egyikükben így érvelt: „Nőiróink legtöbbje az egész életet egy férfi és egy nő, vagy egy nő és több férfi viszonyába szeretné belesűríteni. Ez a szemlélet ha nem is hamis, de szegényes, erőszakos és megalázó” (Kádár 1941d, 467–468.), egy másikban „Jékely Zoltán és nemzedéke” – például Sötér István – írásművészetéről azt állította, „mintha a *Grand Meaulnes* második” – sikerületlen részének „válságába került volna.” Ahhoz hasonlította a *Zugligeret* és a *Fellegjárást*, mint „amikor valaki elakad egy bűvészmutatvány közepén és hiába erőlteti a befejezést” (Kádár 1941c, 181).

Magas mércéjét külföldi műveknél is érvényesítette. Olyan regényeket, amelyek a kor választékos ízlésű íróinak, Illyésnek, Gyergyainak, Szerb Antalnak, Jékelynek, Sötérnek vagy Lovass Gyulának elismerését vívták ki, főntartással fogadott, megelőzve az utókor véleményét. Alain-Fournier-nak szerinte „csak egy félregényre futja”, Duhamelről úgy ítél: „Nem teremtő tehetség”, Jules Romains esetében az a véleménye, hogy „a szintézis bukik” (Kádár 1941c, 181–182.).

Sikerült-e megfelelnie saját elbeszélő műveivel az általa fölállított követelményeknek? Tudtommal nem próbálkozott regényírással, de rövid történetei ugyanolyan gazdaságos fogalmazásról tesznek tanúbizonyságot, mint az általa hihetőleg ismert Katherine Mansfield művei. Késői indulását legalábbis részben érthetővé teszi, hogy festőnek készült, Szőnyi István növendékeként. Bírátaiban feltűnőek e társművészetre tett hivatkozások – a már idézett utalás Barabás Miklósról csak egy a sok közül. *Csók és Festék* című elbeszélésében önéletrajzi ösztönzést is lehet sejteni: a főszereplő alighanem arra az önarcképre céloz, amelynek fekete-fehér fényképe Kádár Erzsébet 1966-ban megjelent kötetének élén látható. Írói pályafutása lényegében 1936-tól számítható, amikor *Reggeltől estig* című elbeszélése díjat nyert a *Nyugat* novellapályázatán.

Utóéletére három tényező hatott. Közülük kettő életrajzával függ össze. Kilenc évig Illés Endre barátja volt, aki nem volt hajlandó elválni a feleségétől, ezért Kádár Erzsébet 1946-ban önkézevel vetett véget életének. 1944-ben megjelent egyetlen kötetében az *Egy város modellt áll* című szöveg utal származására, pontosabban arra, hogy őse, Csernovics Arzén vezette a szerbeket a törökök elől Szentendrére. „Ezerhatszázkilencven őszén... Jönnek a rácok, hajókon és gyalog harmincezer család, vagy kétszázezren lehetnek. Mondai királyuknak hamvait hozzák, s elhagyott templomaikból a kincseket” (Kádár 1966, 299.). A hatástörténet harmadik fontos mozzanata Vas István értékelése, mely szerint az *Augusztus* „kétségkívül a legérdekesebb és legnagyobb magyar novellák egyike”, s Kádár Erzsébet „a leggazdagabb, legtökéletesebb elbeszélőink közé tartozik” (Kádár 1966, 11.).

Vas István állásfoglalásai egyszerre vallottak kiváló ízlésre és a hatalomhoz való alkalmazkodásra. Csakis ez utóbbival magyarázható, hogy vállalta a *Magyar írók Rákosi Mátyásról* társszerkesztését, ily módon kikerülve a szerzősége – ellentét-

ben Déryvel, Illyéssel, Nagy Lászlóval, Szabó Pállal, Veres Péterrel és huszonnyolc másik magyar szerzővel. Szóban forgó értékelésében is érzékelhető némi kettősség. Abban vélte megjelölni Kádár Erzsébet elbeszéléseinek fő jellegzetességét, hogy „alakjai, *Az utolsó őzbak* gidátlövő birtokosától a *Férfiak* ostoba gögű főispánjáig [...] erőteljesen cselekszenek, csak éppen sohasem azt, amit kellene” (Kádár 1966, 10.).

Nem szeretném megsérteni Vas István tisztelőit. Föltétlen elismerést érdemel, hogy érzékelt Kádár Erzsébet művészetének komoly értékeit. Nem tudom, mennyire lehet a politikai alkalmazkodás rovására írni, hogy elhallgatta: a két általa említett történet az 1920. június 4-én aláírt békeszerződés következményeiről szól. A *Férfiak* némi hasonlóságot árul el az egészében egyenetlen *Farkasverem* egyik sikerült fejezetével. Wass Albert regényében Zenthay Ferenc gróf idézést kap egy román járásbíróasztaltól. Amikor a románul nem tudó volt főispán bemegy Szamosújvárra, számára ismeretlen világban találja magát. Hatezer lej pénzbüntetést kap, nem számítva a perköltséget. Hazafelé menet már teljesen idegennek látja a környező világot. A *Férfiak* főszereplője, a hatvanöt éves Zukkó István is főispán volt, amíg Károlyi Mihály kormánya nem menesztette. Az általa lakott délvidéki városba szíriai és marokkói katonák vonulnak be a francia hadsereg képviselőletében. A volt főispán birtokára „sáskamód egy francia lovasszázad” költözik be (Kádár 1966, 168.). Zukkó István fölkeresi a francia parancsnokot, hogy kérje, helyezék át máshová az afrikai legénységet. A találkozó során megsejti, hogy lánya a francia ezredes szeretője. Az elbeszélés végig a Zukkó István tudatában végbemenő folyamatokkal foglalkozik. Kérésének elutasítását elhomályosítja lánya tette, melyet nagy kudarcként él meg. „Ezt az ütést kellett megkapnia, hogy tisztán lászon. Most tudja: még sivárabb időszeneknek mennek elibe” (Kádár 1966, 189.).

Kádár Erzsébetet különösen foglalkoztathatta a magyar lakosság sorsa az 1920-tól más országhoz csatolt területeken. 1939-ben úgy méltatta Mezőssy Mária *Tűztánc* című regényét, mint „a csehek alatt bénuló magyar élet dokumentumát”-t (Kádár 1939, 408.). Nem akarta elhíttetni olvasóival, hogy a Nógrád megye északi részén fekvő falu életét megelevenítő regény számottevő művészi teljesítmény, a határ túldalára került magyarok megosztottsága, egy részüknek az új hatalomhoz igazodása keltette föl érdeklődését. Különösen azáltal válik ez feltűnővé, hogy a bíráló Székely Júlia ugyanakkor megjelent regényével, *A repülő egérel* állítja szembe a *Tűztáncot*. A lélekelemzés tanainak merev alkalmazásában „a veszélyes rutin”-t (Kádár 1939, 409.) ítéli el, s hozzá képest többre becsüli a kisebbségi sors választójainak fölillantását.

Wass Albert korai műveiről is ezért írt. 1940-ben a *Csaba* című regényt méltatta. Ez a könyv az 1918 utáni Erdéllyel foglalkozik. Főszereplője gyerekként hallja, hogy a felnőttek arról beszélnek, „mit jelent elveszíteni a hazát”. Talán még azt sem túlzás föltételezni: a *Férfiak* megírására ösztönzőleg hatott, hogy Kádár Erzsébet elégedetlen volt Wass regényeivel. „A *Csaba* erőtlenebb, mint első regénye, a *Farkasverem*. [...] Az író a gyerekkönyvek könnyen olvasható illusztrációinak szűk szókincsével beszél.” A korábbi műről Kádár Erzsébet elismerte, hogy „alakjai hosszú ijesztő árnyékot vetettek”, de „széteső”-nek vélte a könyvet (Kádár 1940b, 516–517.).

Kádár Erzsébet történeteiben a megszerkesztettség együtt jár a helyszínhez kapcsolódó emlékek rétegzettségével. Az *Egy város modellt áll* nemcsak a szerb múltra utal vissza, de arra is, hogy Szentendrén „a legtöbb házat római alapokra húzták fel, nem változott a színfal, csak a szereplők. [...] A sarokszobában meghált Mária Terézia” (Kádár 1966, 303.). A *diófa* a budai várban játszódik. Amikor átépítenek egy régi házat, az udvarból kialakított ebédlőben felpúposodik a padló, mert a kivágott fa még mindig él. A ház úrnője a korábban létezettel szembesítődik. „A diófa volt az egyetlen élő tanú, a ház múltjának tanúja – s elnémították” – gondolja. „Egy öreg fa gyökerei messzire elnyúlhatnak!” (Kádár 1966, 66–67.). A nyelv nem átlátszó, az átvitt értelem minduntalan mögöttes szintre emlékezteti az olvasót.

Egy rövid történetet általában könnyebben felejtünk, mint egy regényt. Talán ezért is tartják kevesen számon Kádár Erzsébet írói teljesítményét. „A legtöbb nagy magyar novellaírónak hatástalan és visszhangtalan az utókora” – írta Vas István. A viszonylagos ismeretlenséget az is okozhatja, hogy Kádár Erzsébet elbeszéléseit és bírálatait nehéz volna politikai vagy akár eszmei szempontból kisajátítani. 1948-ban, vagyis amikor a kommunisták már javában munkálkodtak az általuk helyeselt irodalom kiválogatásán, Vas István megjegyezte, hogy „hamarjában nem is tudok még egy prózáírót említeni, akinek műveiből ilyen kevéssé lehetne bármiféle pártállást vagy világnézetet kiolvasni” (Vas 1993, 5, 9.). Ugyanez vonatkozhat Sziráky Judithra, aki három évvel fiatalabb volt, de tíz évvel korábban jelentkezett, noha eleinte ő is másik művészettel foglalkozott, a Zeneakadémián tanult. 1926 és 1929 között tíz elbeszélését közölte a *Nyugat*. Miért szakadt meg kapcsolata e folyóirattal? Nem tudom. Elképzelhető, hogy sorsának alakulása hatott írói pályafutására. Első férje, a fiumei születésű kétnyelvű szerző, Antonio Widmar (1899–1980), sokáig Mussolinit támogatta, s töredékes ismereteim szerint csak a háború idején távolodott el a fasizmustól. Másodszor az író 1947-ben ment férjhez Hárs Lászlóhoz (1911–1978), aki a munkásmozgalomtól indult, majd ifjúsági íróként vált sikeressé.

Noha Sziráky Judith pályafutása mintegy hat évtizedre kiterjed, első kötetét vélem legjelentősebbnek, mely után tíz évig hallgatott. Kádár Erzsébethez hasonlóan ő is gyakran több nemzetiségű szereplőket jelenít meg, alakjainak nézőpontját helyezi előtérbe és metaforikus nyelven ír. Kortársától megkülönbözteti, hogy átomleíráshoz folyamodik és érezhetően az orosz irodalomból merít ösztönzést. E két jellegzetesség különösen feltűnő *Nyugtalanok* (1928) című elbeszélésében, melynek története orosz környezetben játszódik.

Önéletrajzi emlékeit olyannyira tárgyiasítja, hogy nincs értelme föltenni a kérdést, mennyi történeteiben a képzelet szüleménye, hiszen a teremtett szerző eltűnik a szereplők mögött. Említett kötetének címadó története, a *Tél Valea-Vinului-ban* (1932) a térképen azonosítható helyszínen, az író szülőhelyének környékén, a Felsővisó nevű egykori járási központ fölötti hegyekben játszódik, de elbeszélője magányos férfi, aki feleségét hátrahagyva a máramarosi havasokba vonul vissza, talán azért, mert úgy sejtí vagy képzele, felesége egy kapitányt szeret, de valószínűbb, hogy azért, mert egyedül akar lenni és riasztja a városi lét.

Sziráky Judith legjobb műveiben a belső történés és a kimondatlan játszik döntő szerepet. A dorbézolásba torkolló vásárt megjelenítő *Aprószentek* (1935) elbeszélője tisztának tudja magát, de lehet, hogy öntudatlanul megölte Sehovits Simont. Az írásmód fölhívja a figyelmet a kitaláltságra, hiszen a szöveg egy párbeszéd közepén szakad meg, melyet a főhős Lyahovits Oreszttel folytat, aki a csendőrtől hívja, hogy tartóztassák le a gyilkost. Hasonlóan nyitott a *Karácsony a Pop Ivánon* (1936) befejezése. A havasi csúcsra, az anyai házba tett kirándulást elbeszélő történet végén Mán Oreszt nevetve annyit mond: „– Legyőztem” (Sziráky 1974, 189.) – ám ez valószínűleg annyit jelent, hogy megölte Bud Viktort. Mán Oreszt tétét talán az váltotta ki, hogy anyja Bud Viktornak adta a bárányait.

Amikor évtizedekkel ezelőtt megkérdeztem Sziráky Judithot, volt-e magyar szerző, akinek művéből ösztönzést meríthetett, az *Emberék a kövek között* című regényt említette, mely akkoriban jóformán ismeretlennek számított. Szerzőjét, Tormay Cécile-t napjainkban már nem lehet elfelejtett szerzőnek tekinteni, hiszen Kollarits Krisztina doktori értekezést írt róla, melyet utóbb könyvvé fejlesztett tovább (Kollarits 2010). Ez a munka az alapkutatás eredményeit összegzi, de a szóban forgó regénnyel érdemben nem foglalkozik.

Tormay műveinek értelmezését több teher is nehezíti. Az egyik a *Bujdosó könyv*, mely az eddig előkerült, 550 számozott és húsznál több számozatlan, ceruzával, rossz minőségű papírra, kézzel, vélhetően zaklatott állapotban, 1919-ben írt napló jegyzetek (Tormay 1919?) alapján készülhetett. A benne található zsidóellenes állításokat csakis elítélni lehet. Ezt azért is egyértelműen le kell szögezni, mert tudjuk, a magyar zsidóság egy részének is lesújtó véleménye volt az 1919-es proletárdiktatúráról. Kornfeld Móric báró például az 1940-es évek népirtása után is „a zsidók áldatlan, hangos, ostoba szereplése”-ként jellemezte azt a rendszert, melynek vezetői színterint „oly politikai és gazdasági rendszert akartak megvalósítani, mely a szabadság minden megnyilvánulását elfojtotta”, mert „soha, egy percre sem volt a népbiztosok tanácsa más, mint elenyésző kisebbség zsarnoksága” (Kornfeld 2006, 189, 214–215.).

Ritoók Emma – aki nem „sógornője”, hanem sógorának egyik testvére volt, és *Évek és Emberék* című kiadatlan visszaemlékezése (OSZK Kézirattár, fond 473.) alapján „barátnője”-nek (Csunderlik 2012, 67.) sem igazán nevezhető – arról tudósít, hogy pályatársának 1918 előtt nem volt ellenérzése a zsidókkal szemben. Hofmannsthal ajánlotta a *Fischer Verlag* tulajdonosának a figyelmébe és fennmaradt egy példány a *La Révolte des Anges* (1914) (magyarul először Kunfi Zsigmond fordításában 1916 körül *Pártütő angyalok*) című regényből, olyan 1914 májusában keltezett kéziratos ajánlással, amely hitelesíti kölcsönös megbecsülésen alapuló kapcsolatát az anyai részről zsidó származású Anatole France-szal. E francia író halálakor, vagyis 1924-ben Tormay a legkisebb fönntartás nélkül hangsúlyozta „a Deyfuss-pör [sic!] egykori bajvívójának, az utolsó éveiben kommunizmus felé hajló szocialista Francenak szóló elismerés”-ét (Tormay 1924, 385.). Az *Abbé vacsorája vagy a hivatlan vendég* című, 1916-ban írt és egy családtag másolatában fennmaradt, kilenc jelenetes némajáték a *Hoffmann meséi* zenéjéhez készült (Tormay 1916). Ritoók Emma megemlíti, hogy a tulajdonképpen már 1918 őszétől szerveződő, Bethlen István politikájának támogatására hivatott Magyar Asszonyok Szövetségének elnöke e szervezet vezetőségébe zsidó származásúakat is bevont. Ismereg-

tes, hogy később a *Napkelet* szerkesztője ugyanilyen családi háttérű s olykor kifejezetten baloldali szerzőket is segített. Szerb Antal szerint „sokoldalúan megértő volt; munkatársait hatalmas befolyásával is jótékonyan támogatta” (Szerb 1937, 351.). „Az állástartalanság [...] fenyegetően növekedő rém volt és a kenyér elnyerése nehéz. Amikor értesült szaladgálásaimról, pártfogásba vett” – írta Halász Gábor (Halász 1937). Kassák Lajos, Sőtér István, Ottlik Géza, a németekkel szembeforduló diplomata Szegedy-Maszák Aladár és a húszas években kommunistává lett Lossonczy Tamás egymástól függetlenül állította, hogy Tormay Cécile rossz véleménnyel volt a nemzeti szocializmusról. A Népszövetségben remélte a megoldást az országok közötti feszültségre, mert félt újabb háborútól. Ezért is vette szívesen, hogy 1935-ben tagja lett a Nemzetközi Szellemi Együttműködés Bizottságának, amelyben Édouard Herriot (1872–1957) baloldali államminiszterrel, a Radikális Párt elnökével is hajlandó volt együttműködni, aki a szovjet rendszer rendíthetetlen híve volt, élesen szemben állt Hitler rendszerével és később éveket töltött német fogságban. Fennmaradt Herriot egyik könyvének egy példánya, 1935. július 19-én Genfben keltezett szerzői ajánlással, Tormay Cécile följegyzéseivel. Mindennek alapján arra lehet következtetni, hogy az 1919-es proletárdiktatúra által fölkelített s a *Bujdosó könyvtben* a kommunista meggyőződésű „zsidók” ellen irányult indulat nem vonatkozatható egyértelműen az író egész pályafutására és általában a zsidó származásúakra. Ezért sem szerencsés, hogy jelenleg sokan csak e naplójegyzetek alapján tudnak munkásságáról. Elképzelhető, hogy Tormay Cécile utóbb fölismerte: a zsidóság és a kommunizmus azonosítása veszélyes következménnyel járhat.

Általában véve nem célszerű, ha egy író magatartását mindvégig változatlanak tüntetjük föl. Tormay Cécile művelt volt, és jól érzékelte a körülmények változását. Az erőszakot elítélte, és nem hiányzott belőle a türelem más szemléletű egyénekkel szemben. Kollarits Krisztina joggal állítja, hogy mindvégig elítélte a kommunizmust, de téved, amikor tagadja, hogy a szerkesztőnő olyanok írásait is közölte, akiknek ismerte kommunista meggyőződését (Kollarits 2010, 175.). Némely kéziratos forrás nem állt a monográfus rendelkezésére, de Boldizsár Iván (Boldizsár 1934, 1935a és b), Ortutay Gyula (Ortutay 1934a és b, 1935) vagy Tolnai Gábor (Tolnai 1934a, b, c, 1935a és b, 1937) megjelent írásai bizonyítják, hogy Tormay Cécile csak akkor nem engedélyezte a megjelenést, ha tudomást szerzett a szerző 1919-es tevékenységéről. Ortutayval egyik unokaöccsének felesége, Holló Valéria népművészeti gyűjtő ismertette meg a szerkesztőnőt, nem hallgatván el, hogy a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumának alapító tagja kommunista érzelmű. Lehetne arra gondolni, hogy az említett szerzők világnézetileg semleges cikkeket írtak a *Napkelet* számára, de ez nem felel meg a valóságnak, hiszen Boldizsárnak az erdélyi helyzetről írt röpiratszerű dolgozata (Boldizsár 1935c) a magyarság megosztottságát s az akkori magyar politikusokat hibáztatta, azt állítván, hogy a Magyar Párt „a magyarság legjobbjait a szabadkőművesek és a kommunisták táborába kényszeríti” (Németh 2001, 110.). Herczeg Ferenc e cikk megjelentetéséért a *Pesti Napló* hasábjain felelősségre vonta a *Napkelet* szerkesztőjét (Németh 2001, 115–118.). Mentegetőzés helyett egy szerkesztőségi cikk határozottan elutasította a bírálatokat és egyértelműen megerősítette a Boldizsár cikkében kifejtetteket („Erdély második Trianonja” 1936).

Noha a jogfosztástól népirtáshoz vezető magyarországi zsidóüldözés olyan súlyos tény, amelyhez hasonlót kevés nemzet huszadik századi történelmében lehet találni, zsidóellenes nézetek más irodalmakban is szerepet játszottak. Egykor Saul Bellow méltatta Wyndham Lewis munkásságát a Collegium Budapestben tartott előadásában. Amikor megkérdeztem véleményét e szerzőnek a *Hiller* című könyvéről, azt válaszolta, Wyndham Lewis később megváltoztatta az álláspontját. Ezt az angol szerzőt ma kétségkívül a huszadik század jelentős regényírójaként, értekezőjeként és festőjeként tartják számon. Fredric Jameson, az ismert marxista irodalmár könyvet írt róla. Ezra Pound zsidóellenes állításai közismertek, és a hozzáértő T. S. Eliot munkásságában is találhat hasonló elemeket. A Nobel-díjas Hamsun elbeszélő prózájának eredetiségét napjainkban már nem szokás vitatni. Céline legjobb művei *Pléiade* kiadásban olvashatók, az öngyilkosságba menekült Drieu la Rochelle, sőt a kivégzett Brasillach is méltatott szerző. Némely kelet-európai író is hajlott zsidóellenességre – nemcsak Octavian Gogát, de a fiatal Cioran és Eliadet is lehetne említeni. A magyar irodalom jobboldaliként emlegetett alakjainak művészi teljesítménye talán kisebb, mint némely említett szerzőé, de aligha szerencsés, ha úgy teszünk, mintha nem léteztek volna.

Nemcsak politikai kifogást hoztak szóba Tormay Cécile tevékenységével szemben. Igaz-e, hogy a női nemhez vonzódott? Nem ismerem a választ. A *Fedra* című tragédia olasz nyelvű kézírásos ajánlásából az sejthető, hogy a magyar írónő 1908 decembere és 1909 májusa között talán d'Annunzioval lehetett bensőséges viszonyban, ám e föltevést sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudom. Ritoók Emma csak férfiakhoz fűződő kapcsolatáról tesz említést, és fönmaradt levelek is az ő véleményét erősítik meg, közülük néhány egy házassági tervről is szól, amelyet az akadályozott meg, hogy a férfi elesett a világháborúban. Saját nemével szemben esetlegesen tanúsított magatartása nem lehet irányadó alkotásainak mérlegelésében; a huszadik században sok jelentős nőíró nem a férfiak iránt érdeklődött, Colette-től, Gertrude Steintől és Virginia Woolftól Djuna Barnesig, Elizabeth Bishopig, Monique Wittigig vagy Hélène Cixousig.

Az is nehezíti annak eldöntését, mennyire jelentős Tormay Cécile elbeszélő prózája, hogy az ellentétes politikai indulatoktól terhelt szakirodalom kevésbé igazít el. Hosszú ideig jórészt hallgatott róla az irodalmárok többsége, az utóbbi években pedig szakszerűtlen megnyilatkozások is nyomdafestéket láttak, amelyek nincsenek összhangban a köz- vagy magángyűjteményekben fönmaradt forrásokkal. Túlzás volna azt hangoztatni, hogy a közelmúltig teljes hallgatás övezte a munkásságát. Szerepel a bő két évtizede készült *A magyarságtudomány kézikönyve* (Kósa 1991, 679.) és a *Magyar művelődéstörténet* című kiadványban (Kósa 1998, 434.), valamint *A magyar irodalom történetei* második és harmadik kötetében is (Szegedy-Maszák 2007, 2: 715, 743, 807–809, 815–817, 822; 3: 11, 12, 38, 216, 236.). Előadások is foglalkoztak műveivel magyar nyelvterületen és külföldön. Csáth Géza által becsült (ifj. Brenner 2007, 125.), d'Annunzio által 1907–1908-ban fordított (Tormay 1934b) elbeszéléseiről ezúttal éppúgy nem kívánok szólni, mint a *Bujdosó könyvről*. Legföljebb annyit jegyeznek meg, hogy félrevezető e könyv „polifon jellegét” emlegetni, Bahtyinra hivatkozva (Csunderlik 2012, 74.), hiszen a kiváló orosz szerző „önálló, egymástól elváló szövegek és tudatok sokaságá”-ról írt

(Bahtyin 1976, 32.). A *Bujdosó könyv* nem regény; jellegzetesen monologikus szöveg. „Nem műalkotás” – ahogyan Horváth János megállapította (Horváth 1937, 300.). Mérlegelése inkább tartozik történeiszekre, mint műalkotásokkal foglalkozó irodalmárookra.

Tormay szerkesztői és fordítói tevékenységére itt csak utalhatok. Az előbbiről Fábri Anna hangsúlyozta, hogy „a nő szerzők közlésében [...] a *Nyugatot* is megelőzte”, „több mint száz” nőirótól „közel háromszáz” írást jelentetett meg (Fábri 1996, 192.). 2000 óta több szerző közölt kéziratári anyagot is hasznosító tanulmányt a *Napkelet*ről. Egyikük leszögezte, hogy a folyóirat nemcsak a baloldali eszméket, de „a jobboldali radikalizmust” is elutasította (Tóth-Barbalics 2010, 41.), másikuk kiemelte, hogy 1932 és 1935 között Németh Antal helyettes szerkesztő Tormay Cécile-lel teljes egyetértésben fiatal szerzők hosszú sorától közölt (N. Mandl 2007). Ehhez talán érdemes hozzátenni, hogy e folyóirat kezdetétől fogva lényegesen több határon túli szerzőt foglalkoztatott, mint a *Nyugat*. A fennmaradt levelekből kiderül, hogy a folyóirat első négy és fél évfolyamát Tormay Szekfű Gyulával és Horváth Jánossal szorosán együtt működve felügyelte, s ez saját prózájának megítélését is érinti, hiszen Horváth a szerkesztőnő szövegeit is szigorúan megbíráta. Elbeszélései közül a *Megállt az óra* az irodalomtörténésznek 1923. szeptember 7-én és 12-én kelt levelében olvasható részletes szövegszerű megjegyzései – saját szavával „szóbogarázásai” (Horváth 1923a, 2.) – alapján módosult alakban jelent meg a folyóirat VIII. számában.

Tormay fordítói és kiadói tevékenységéről eddig alig írtak. A magyar legendákat – melyeknek tanulmányozása nyilvánvalóan segítette *Az ősi küldött* című történelmi regény megírását – Klebelsberg kérésére és a nyelvtörténész Jakubovich Emil ellenőrzésével ültette át magyar nyelvre, az *I Fioretti di San Francesco (Assisi Szent Ferenc kis virágai)* néven ismert, a tizennegyedik század végén élt névtelen szerzőtől származó mű általa készített változata négy kiadást ért meg, az irányításával megjelent *Napkelet Könyvtár* pedig több jelentős történelmi forrás mellett *Az ember tragédiája* első kritikai kiadását is közölte.

Elbeszélő prózájának értelmezéséhez a régebbi szakirodalom nem mindig használható. Az egykorú méltatások közül Brisits Frigyesnek 1922-ben megjelent pályaképére hivatkozhatnék, amelyből a mai olvasó elsősorban a következő mondatot értékelheti: „Alakjainak külsejéről mitsem tudunk, mindég csak belsejünkben, sorsukban látjuk életüket” (Brisits 1922, 20.). Amennyiben igaz, hogy a korai huszadik század európai és amerikai elbeszélőit erősen foglalkoztatta a szereplők tudata, Tormay is kifejezetten ilyen irányú prózát írt pályafutásának első két évtizedében. Jellemző, hogy Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke 1915. április 24-én kelt levelében megróta, mert „concessiókat” tett „a modernek stilaris libertinismusának” (Berzeviczy 1915, 2–3.). Szerb Antal – aki irodalomtörténetében nem is említette a *Bujdosó könyvet* – így összegezte véleményét róla: „Elbeszélő művészetének legszebb vonása, hogy nála a lélek és a környezet teljesen egyek, a lélek a környezet által alakul ki, a környezet a lélekben tükröződik, abban a ködös atmoszférikus egységben, ami Tormay nagy regényeinek az alapja és legfőbb értéke” (Szerb 1935, 498.). Elgondolkodtató, hogy az írónő halála után így jellemezte a munkásságát: „A *Nyugat*-nemzedékkel nemcsak

annyiban volt rokon, amennyire egy nemzedék tagjai elkerülhetetlenül rokonok szoktak lenni, ha tehetségesek: nyugatos volt a szó alapvető, a Nyugat-mozgalomtól független értelmében is, a nyugati irodalmak rajongója és követője volt; és 'nyugatos' volt művészi szándékának mélyén is, a művészetről alkotott víziójában. Artisztikus író volt, a finom, lelkiismeretesen kidolgozott ritka szavak és hasonlatok írója, dekoratív tehetség és a szó nemes értelmében dekadens. Öncélú mondatokat írt [...]. Annak a stílusnak és stílussteremtő életérzésnek volt a hordozója, amely legmagasabb szintjét Babits Mihály fiatalkori verseiben és Kosztolányi Dezső és Tóth Árpád költészetében érte el" (Szerb 1937, 350.).

Bevallottan ezt a jellemzést fogadta el Grendel Lajos, aki 2010-ben kiadott összefoglalásában *A Nyugat első nemzedékének prózája* alfejezetben tárgyalja Tormay Cécile munkásságát. A lévai születésű, Pozsonyban élő szerző irigylésre méltó helyzetben van, amennyiben nem igazán kell törődnie a magyarországi értelmiség megosztottságával. Szerinte az író művei közül az *Emberek a kövek között* „a művészileg leghibátlanabb”, „az egyik legjobb magyar lélektani regény” (Grendel 2010, 164.). Majd háromnegyed évszázaddal korábban Schöpflin Aladár is arra a következtetésre jutott, hogy „tisza művészi szempontból ez a nagyobb érték, ha *A régi ház* alkalmasabb is a népszerűsége, a közérdeklődéshez közelebb álló tárgya miatt” (Schöpflin 1937, 211.). Jellemző, hogy Móricz Zsigmond is becsülte Tormay első regényét (Móricz 1984, 43, 325.).

Az 1911-ben megjelent regény első vázlatai 1890 és 1903 között készültek, amikor a fiatal lány a nyarat a szlavóniai Daruváron töltötte, az anyai részről zsidó származású Tüköry Alajosné kastélyában. Ennek a sokoldalúan művelt asszonynak ösztönzésére írta Tormay Cécile a korai elbeszéléseit. Az újabb szakirodalom legjelentősebb tanulmányában Kiss Gy. Csaba egyfelől kimutatta, hogy a szerző alaposan tanulmányozta a regény helyszínét, másrészt szövegszerű rokonságot sejtett a Karszt hegységnek az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* 1901-ben kiadott VIII. kötetében olvasható leírásával, megkockáztatva a föltevést, amely szerint „nem elképzelhetetlen, hogy Tormay Cécile is forgatta” e munkát (Kiss 2012, 3–4.). Noha az író hagyatékából a sorozatnak csak korábbi változata maradt fenn – amelyben szintén a VIII. kötet foglalja a térséggel (*Az Osztrák-Magyar Monarchia* 1892) –, nincs kizárva, hogy a későbbi kiadványt is olvasta, hiszen könyvtárának túlnyomó része megsemmisült a Rózsa utcai emlékszóba felépülésakor, alighanem 1945-ben.

„Sokhúrú érzések művészi nyelven való kifejezése, élénk, képet alkotó, testet öltő fantázia, érdekes elgondolás, mindvégig lekötő mese”: Lesznai Anna ezekkel a szavakkal méltatta Tormay Cécile első regényét a *Nyugatban* (Lesznai 1911, 599.). Marcelle Tinayre (1870–1948) katolikus regényíró, Paul Bourget és Anatole France barátja, a nőmozgalomnak Ady által is számon tartott képviselője (Ady 1968, 160–162.) – akinek azóta többször kiadott *Avant l'amour* (A szerelem előtt, 1897) című regényét Henry James „meglepő” („amazing”) teljesítménynek nevezte (James – Wharton 1990, 53.), az újabb is megjelent *La maison du péché* (A bűn háza, 1900) angol fordításáról pedig Joyce 1903-ban közölt méltatást – 1914-ben így jellemezte a könyvet: „Egyáltalán nem 'hölgy munkája'. Sem könnyed gyengédséget, sem negédséget nem találni benne”. Az ő értelmezése szerint Jella

alakjának megjelenítése Nietzsche szellemét idézi, amennyiben „a jó és rossz szónak nincs jelentése a lány számára. [...] Nem képes lelkiismeret furdalásra, derűvel rombol, mert ártatlan és felelőtlen, akár a természet” (Tinayre 1914, i, iii). A francia író nő nyilvánvalóan a nőmozgalom szempontjából is értékelte Tormay Cécile első hosszabb elbeszélő művét.

A magyar regények sokszor azért is nehezen fordíthatók más nyelvre, mert a nemzeti történelemre tett utalások magyarázatot igényelnek. Az *Ember a kövek között* a kivételek közé tartozik. Viszonylag könnyen rokonítható korabeli nyugati regényekkel. Marcelle Tinayre-hez írt levelében maga a szerző is emlékeztetett arra, hogy családi háttere egyaránt kapcsolta a magyarokhoz, a franciákhoz és a németekhez (Tormay 1914, IV). Szülei németül anyanyelvi szinten tudtak, s az állatorvos Tormay Béla angliai és franciaországi lánnyal taníttatta gyerekeit e nyelvekre. Tormay Cécile könyvtárának fennmaradt része azt igazolja, hogy Rilké-től Pierre Louÿsig egy sor 1900 körül működött szerző munkáit korán megismerte, és a lipcsei Tauchnitz kiadó köteteinek jóvoltából az angol nyelvű irodalomról is alapos ismereteket szerzett.

Az *Ember a kövek között* nemzetközi sikerét nemcsak a fordítások tanúsítják – Anatole France az 1914 első felében, a szerző közreműködésével, a Calmann-Lévy által megjelentetett, majd 1918-ig három kiadást megért francia változat alapján becsülte nagyra a regényt –, de például az a francia nyelvű levél is, amelyet egyik jelentős kortársa, Edith Wharton (1862–1937) írt, az amerikai író életrajz-írójának adatai alapján 1913. április 16-án (Lewis 1985, 343.). Wharton úgy találja, „az erdők lélektana” áll a regény középpontjában, s arra hivatkozik: a kiváló művészettörténész, Bernard Berenson (1865–1959) hívta föl a figyelmét a magyar regény értékeire, melyet mindketten németül olvastak (Wharton 1913), a Fischer Verlagnál először 1912-ben megjelent változatban. Tormay Cécile Olaszországban ismerte meg Berensont, aki Firenze mellett lakott. A sors fintora, hogy a zsidó származású tudóstól kapott levelei – ahogy Edith Wharton egyik regényének Berenson által elküldött példánya is – alighanem a korábban már említett emlékszoba megsemmisítésekor veszhettek el.

Tormay föltehetően a *The House of Mirth* (1905) (Kiss Marianne fordításában *A vigasság háza*, 2008) című regényt kapta meg Berensontól. E könyv sokat utazó, jó módú szereplőinek világa meglehetősen távol esik az *Ember a kövek között* lapjain megelevenített, Isten háta mögötti létformától, legföljebb a belső nézőpont, a metaforikus beszédmód és a főszereplő öngyilkosságba vezető sorsa alapján tetelezhető föl rokonság a két mű között. Inkább lehetne párhuzamot vonni két angol írónőnek 1915-ben kiadott első regényével. Virginia Woolf *The Voyage Out* (Tandori Dezső átköltésében *Messzeség*) és Dorothy Miller Richardson *Pointed Roofs* (Csúcsos házak) című könyvéhez hasonlóan az *Ember a kövek között* is a női tudatfolyam nyelvének a megteremtésére tett kísérlet. Figyelemre méltó, hogy Tormay – angol kortársaival ellentétben – első nagyobb vállalkozásával nem önéletrajzi regény létrehozására törekedett. A főszereplő a hegyek között élő, olasz anyától és horvát apától született, magányos, kiszolgáltatott, betűt nem ismerő, még a saját korát sem tudó kecskepásztorlány, vagyis alkotója a sajátjától merőben különböző világot épít föl. Jella független személyiségnek bizonyul; jellemzése inkább szabadelvű, mintsem értékörző tollára vall.

Mivel a belső cselekmény elsődleges, a külső események megélt időnek rendelődnek alá. Tormay Cécile ismerte Bergson korai munkáit, így a *Matière et mémoire* (Anyag és emlékezet 1896) című kötetet is. „A temetés, az utolsó éjszaka, minden, ami tegnap és ma történt, hátrább húzódott az emlékezetében. A régi napok pedig tolódtak előbbre [...], mintha visszafele menne a hajdani életén át és újra látna mindent, ami elmúlt... messziről, homályosan” (Tormay é. n., 115, 201.). Az ehhez hasonló mondatok jelzik, hogy e regény a megélt időt állítja előtérbe. Nincs kizárva, a mélylélektan is ösztönözhetette a tudattalan síkján végbemenő folyamatoknak a megjelenítését. Az élettelen, ahogyan Jella látja, megelevenedik. A tanulatlan lány látomása az őt körülvevő világról rendkívüli erővel jut kifejezésre. A természet a lelki folyamatok kivetítődése. Az itt és most a máshol és máskor történetnek rendelődik alá; a regény nyelvében a metafora és a hasonlat játszik meghatározó szerepet. A főszereplő öngyilkosságának belső nézőpontú megjelenítése figyelemre méltóan juttatja érvényre a képzelet alkotó tevékenységét. Az *Emberek a kövek között* politikai előítéletektől független, kiválóan megszerkesztett, öntörvényű alkotás. Jelentékeny hozzájárulás a korai huszadik század magyar regényirodalmához.

A *régi ház* merőben különbözik elődjétől. Önéletrajzi vonatkozásai feltűnőek, ezért értelmezéséhez nem indokolatlan figyelembe venni az író nő családi hátterét. Az újabb tanulmányok hol gentry, hol tisztán német eredetűnek minősítik az írónőt. Anyja, munkácsi Barkassy Hermine apai részről szinte kizárólag magyar köznevelési elődök leszármazottja volt. Apai ágon sem maradéktalanul német eredetű fölmenői voltak, hiszen egyik dédanyját géreskáli Bottyán Borbálának hívták, a másik, Caroline de Brioux, pedig hugenotta családból származott (Hankiss 1939, 12.). Tekintettel arra, hogy Tormay Béla (1838–1906) és apja, Károly (1804–71) is orvos volt, Barkassy Imre pedig a magyar protestánsok jogi képviselője Bécsben, Csekő Ernőnek kell igazat adni, aki szerint „Tormay Cécile családjára, apjára, nagyapjára egyáltalán nem volt jellemző a dzsentri életút, a dzsentrinek tulajdonított mentalitás” (Csekő 2009, 412.). 1859-ben Tormay Károly ugyan vásárolt pár száz holdat Nádudvaron, ám ott Béla fia – az 1873-ban általa létrehozott Állatorvosi Tanintézet, később Főiskola első igazgatója s az 1880-ban alapított Állatorvosi Egyesület kezdeményezője, majd huszonöt éven át elnöke, 1899-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, – olyan mezőgazdasági létesítményt irányított, amelyet a község történetírója joggal minősített tőkés nagyüzemnek (Balázs 2001, 525.).

A másik tényező, melyet esetleg figyelembe lehetne venni a *régi ház* megközelítésekor, a képi megjelenítés. Az írónő olyan kiadásokban olvasta Charles Dickens, Jules Verne vagy Pierre Louÿs műveit, amelyek kép és szöveg kölcsönhatásáról győzhették meg. Sőt, szülei könyvtárában az *Aurora*, *Emlény*, *Parthenon* és más reformkori zsebkönyvek (almanachok) példányai is a kétféle közeg (médiium) egymást kiegészítő szerepköréről győzhették meg. A *régi ház* Batthyány Gyula gróf (1887–1959) rajzaival jelent meg, aki az első magyar miniszterelnök dédunokája volt és utóbb, 1952-től öt évet töltött Márianosztra börtönében. Az a tíz kép, amelyet a regényhez készített, tudomásom szerint az írónővel folytatott eszmecsere eredményeként jött létre, következésképp lehetséges a könyvet az első kiadás alapján olvasni. Noha az írónő egyáltalán nem volt érzéketlen a festészet s szobrá-

szat iránt – már 1898-ban írt Nürnberg művészetéről és nagyon jól ismerte az olasz reneszánsz alkotásait –, nem becsülném túl képzőművészeti ízlését, de nem tagadnám, hogy regényében döntő szerephez jut a látvány.

Már az első bekezdésben érezkelhető a nézőpont jelentősége: „Este volt. A tél fehéren hullott a földre. A havazáson át nagy jejenyek jöttek a kocszi elé. Kisérteiesen, lombtalanul jöttek a mozdulatlan sikon. Mögöttük hegyek keltek fel a hóban. Kicsiny templomtornyok, háztetők torlódtak egymás fölé. Elszórt apró négyzögek gyulladtak meg.” Ulwing Kristóf építőmester alakját, aki „hidegen számolt, száanalom nélkül” (Tormay 1914, 5, 12.), a családi hagyomány szerint Spiegel Józsefről (1787–1842) mintázta az író, aki 1831-ben álgyesti Tüköry néven nemesiséget kapott. Ez az ácsmesterből lett vállalkozó valóban számottevő szerepet játszott a reformkori Pesten, támogatván Széchenyi vállalkozásait. Egyik építője és bérlője volt a hajóhidnak, Adam Clarkkal együtt részt vett az állandó hídra vonatkozó kezdeményezésben, majd a hengermalom társaságnak is tagja lett, sörházat létesített, és a lóiskola megteremtéséhez is hozzájárult (Széchenyi 26, 133, 198, 233, 265, 316, 322, 389, 431, 443, 448.). Mivel Tormay Cécile már nem ismerhette e dédapját, Széchenyi naplójának rá vonatkozó részleteit pedig legfőljebb Viszota Gyula jóvoltából olvashatta, főként azóta elveszett vagy ismeretlen helyre került levelekből és Tüköry Hermine-től (1817–1902), attól a nagyanyjától szereshette ismereteit, akinek személyisége ösztönözte Ulwing Anna alakjának megformálását. Ha nem tévedek, ők a regény legszerencsésebben megalkotott szereplői. A tények alárendelődnek a képzeletnek: a regénybeli ácsmester nem hal meg a forradalom előtt, túléli azt.

Sebastian Ulwing órasmester, a kiváló üzletember Démokritoszt olvasó öccse ismereteim szerint merőben költött szereplő. Kristóf haszonelvű, erős ember, Sebastian a művészetek világában él. Szembeállításukat erősíti, hogy az építőmester Pesten, az órás viszont a budai várban lakik. *A régi ház* egyenetlenebb, mint az *Emberek a kövek között*. Noha Anna jellemzése korántsem árnyalatlan és szerepköre lényeges, hiszen elsősorban ő hivatott megtestesíteni a német polgár elmagyarosodását, e folyamat megjelenítéséből nem hiányzik a giccs kísértése. Amikor hallja, hogy egy forradalmár szónok a sajtó szabadsága mellett kardoskodik, a fiatal lány tudatában végbemenő változást érzékeltető beszédmód sűrölja a szónokias közhelyszerűséget: „a kis Ulwing Anna öntudatlanul beleolvadt abba a nagy tavaszba, mely most beszélt először hozzá” (Tormay 1914a, 52.).

A régi ház cselekményében az 1848-as pesti forradalom a fordulópont. Lamberg meggyilkolása után Pest bombázása is szerepel a regényben. A mozgóképekből ismert áttűnésre emlékeztet az a fogás, amelyhez az író folyamodik, amidőn a nézőpont az egyik parton történekről a másikon végbement eseményekre vált át. A készen kapott anyag ismét ötvöződik a kitalálttal. A Tüköry-család sokáig őrizte azt az ágyúgolyót, amely elvitte a Fürdő (ma József Attila) utcai házuk egyik sarkát. Ez az ágyúgolyó azután abba az emlékszobába került, amelyet 1945-ben föl számoltak. Az osztrák lövéstől eltalált órasmester halálának megjelenítése ékes példa arra, hogy – a szerző korábbi regényéhez hasonlóan – *A régi ház* is a szereplők tudatát állítja előtérbe.

A budai vár visszafoglalását elbeszélő részletben megkülönböztetett hangsúlyt kap, hogy az építőmester fölkiált: „– Győztek!” Anna nevetni kezd, majd így szól öccséhez: „– Hallod Kristóf, győztünk!” (Tormay 1914a, 83.) A regény iróniájától elválaszthatatlan, hogy az építőmester keresztnévét viselő unoka sorsa mintegy elenképe a nagyapáénak: egyikük gyarapít, másikuk csak veszíteni képes.

Tormay Cécile-ről köztudott, hogy kezdettől fogva támogatta Horthyt. Ezért is lehet joggal bírálni. Részleges magyarázatként talán megemlíthető, hogy Ritoók Emmához hasonlóan voltak főntartásai a Habsburg-családdal szemben, amelyek legalábbis részben családi hagyományra vezethetők vissza. Tüköry nagyanyjától tudta, hogy Világos után az osztrákok letartóztatták és börtönbe zárták Barkassy Imrét (1805–1871), akit a történettudomány Kossuth legkorábbi hívei közé sorol (Barta 1966, 100–105, 107–108.). Az író nő polgári szemléletének szerves része volt, hogy föltétlenül tisztelte 1848–49 örökségét. Egyik testvére, Tormay Vera többször is elbeszélte, hogy apjuk Görgeyt is Kossuth szemével látta. Amikor egy alkalommal Visegrádra vitte gyerekeit kirándulni, rámutatott egy öregúrra és ennyit mondott: „– Az áruló.” Tormay Cécile 1914 júniusában keltezett följegyzésében olvashatók a következő szavak: „Az osztrák uralom, ha bajban van, akkor megalázkodik és engedékeny. A mely pillanatban a bajból megszabadult, nem látja többé a megszabadítást, csak azt, hogy a hatalma megint biztonságban van és kétszeresen visszaél vele” (Tormay 1914b). A háború végére Tormay Cécile-t francia barátai már értesítették arról, hogy a győztes hatalmak semmiképpen nem fogadnának el állami vezetőt a Habsburg családból, Horthy ellen viszont nem emelnének kifogást.

Az uralkodó házzal szemben tartott távolság érzékelhető a *Hogy volt akkor?* című, 1917-ben papírra vetett, kéziratban maradt jelenetben, melynek szereplői ötven évvel később emlékeznek vissza az utolsó magyar király koronázására. „Sok királynak mondtunk mi sakkot akkoriban” – jelenti ki az egyik szereplő, majd a következő, talán kissé fanyarnak szánt jellemzés olvasható IV. Károlyról: „érezni lehetett, hogy szeretni akar minket, hogy szeretné ha szeretnénk” (Tormay 1917, 33, 42.). Annyi bizonyos, hogy szerzője soha nem közölte nyomtatásban az említett jelenetet. Türelmet tanúsított atyafiságának királypárti tagjaival szemben, de csak ugyanúgy, ahogy az általa baloldalinak tekintett rokonait is megértéssel fogadta el.

A régi ház a történelem kisajátításáról is szól. A megtörtént azonnal átminősül. Halála után az órásmestert vértanúként ünneplik. Bátyja, az építőmester a forradalom hatására dönt a magyarság mellett. Miután Sebastian meghalt, saját irodájának ajtajáról letépi a „Canzellei” táblát. A fejezet ezekkel a szavakkal ér véget: „Mellényzsebéből kivette a pallérceruzát. Egy pillanatig gondolkozott: t-vel írják-e vagy d-vel? Aztán nagy, erős betűkkel odaírta az ajtóra: // IRODA” (Tormay 1914a, 91.).

Ez a mű annyiban sikerült regény és nem épületes tanmese, amennyiben egyáltalán nem felhőtlennek tünteti föl a német polgárság magyarosodását. A megsemmisüléstől „undorodó”, magányát mélyen átélő építőmester „fáradtan, öregén” néz magára a tükörben. Úgy érzi, „semmit sem ért el, amit a saját benseje számára akart”. Amikor kapcsolatot akar teremteni unokáival, kénytelen elismerni: „olyan

nagy távolság van a nemzedékek között, hogy még a szavak is mást jelentenek számukra” (Tormay 1914a, 95, 101, 100, 95.). A regény élesen szembeállítja a polgári életmódot a nemesivel; Ulwing Anna és Illey Tamás házassága nem bizonyul szerencsésnek.

Némelyek a *Buddenbrooks* hatását vélték fölfedezni *A régi házban*. Schöpflin Aladár joggal utalt arra, hogy „ami hasonló van a kettő között, nem Thomas Mann személyes tulajdona”, és a magyar regény „múlt szemléleté”-ben Anatole France ösztönzését vélte fölismerni (Schöpflin 1937, 210.). Szerb Antal úgy vélekedett, Tormay „pesti patriciusai a magyar irodalom legészakibb, legskandinávabb figurái”, s a regény írásmódja „semmi rokonságot nem mutat a fiatal Thomas Mann széles naturalizmusával. Az igazi mester, azt hiszem, Jens Peter Jakobsen lehetett” (Szerb 1937, 350.). A dán szerző két regénye, a *Fru Marie Grubbe* és a *Niels Lybne* 1911-ben Ritoók Emma fordításában jelent meg (Jakobsen 1911), és Tormay Cécile akár már a magyar változat elkészülte előtt ismerhette őket német kiadásban. Ettől függetlenül megkockáztatnám, hogy a művészet és a haszonelvűség irányította polgári értékrend feszültsége éppúgy érzékelhető Thomas Mann családregényében, mint *A régi házban* vagy Márai némely művében. Mindhármuknál a romantika örökségével hozható összefüggésbe. A Liszt által zenei központtá alakított Weimarba készülődő Walter Ádám a következőket mondja Ulwing Annának: „Tudja-e, hogy az atyám szégyenli az anyám művészetét? [...] Ez a maguk társadalma. Csak az legyen érték, amit rőffel és lattal lehet megmérni” (Tormay 1914a, 107.).

Az órás, az építőmester és a züllésből öngyilkosságba menekülő unoka halálának megjelenítésében figyelemre méltóan érvényesül a belső nézőpont. A cselekmény e három jelenet köré szerveződik. Az idősebb Ulwing Kristóf halálával véget ér a regény legjobb része. Anna férjének, Illey Tamásnak alakja alighanem a könyv leggyengébb pontja. Ezt még az irónia sem ellensúlyozhatja, mely a házasság sikerületlenségét minősíti. Walter Ádám már az 1882-ben bemutatott *Parsifal*tól beszél; Illey Tamás csak a cigányzenét érti. Talán az Illey-házaspár viszonyát ecsetelő részben érezhette Szerb Antal Jakobsen, pontosabban a *Niels Lybne* címszereplőjének szüleire vonatkozó korai szövegrészek, illetve a szobrász Eric és Fenimore kapcsolatának sorsát elbeszélő tizenegyedik fejezet hatását. Mindkét esetben a lehető legjobban induló házasság a két fél elidegenedéséhez vezet. Férj és feleség „még mindig igyekeznek mosolyogni egymásra és ünnepélyes szavakat váltani, de bensejükben éhség és szomjúság gyötri őket, és tekintetük kezd egymástól félni” (Jakobsen 1911, 141.). A magyar regényben ez a folyamat azt is hivatott sugallni, hogy a nemesség polgárosodása nem fokozatosan előrehaladó, békés átmenet, hanem inkább válsággal terhelt folyamat. Walter Ádám és Ulwing Anna barátsága már-már azt sejteti, hogy a polgárnak az önfeladás kockázatával kell szembe néznie, ha a volt nemességhez próbál közeledni.

A szerelem régen elmúlt, és ironikus hatást kelt, hogy Annának el kell adnia a pesti házat, hátat kell fordítania a polgári örökségnek, hogy megvásárolhassa azt a birtokot, amelyet férje családjá elveszített. Az iróniát csak fokozza, hogy Illey Tamás ezt már nem éri meg. A regény végkicsengése korántsem fölemelő. Anna két pesti járókelő beszélgetését hallja:

„– Ez valamikor Ulwing építőmester háza volt. [...]

– Sohase hallottam, hogy más is létezett ebből a családból. Ulwing Sebestyén, – dünnyögte a fiatalabbik elmenőben, – az sokat tett a hazáért” (Tormay 1914a, 253.).

Tormay Cécile harmadik regényének, *Az ősi küldött* című regényhármának inkább csak az első két részéről lehet igazán érvényes ítéletet alkotni, mert a harmadikat nem tudta befejezni. Noha sok följegyzést készített *A fehér baráthoz*, sőt egyes részeit meg is írta, a munka jelentős részét Kállay Miklós végezte el. „Ez a pestisleírás Tormay Cécile legnagyobb alkotása” (Szerb 1937, 351.). Szerb Antalnak ez az ítélete *A csallóközi hattyúról* ráirányítja a figyelmet annak a járványnak a megjelenítésére, amely az 1933-ban megjelent első kötetnek valóban legfőbb értéke. Hankiss János könyvéből lehet tudni, hogy az író 1925-ben kiadott német fordításban olvasta Defoe *A Journal of the Plague Year* (Napló a pestisjárvány évéből, 1722) című munkáját (Hankiss 1939, 262.). A följegyzésekből kiderül, hogy történeti, régészeti, néprajzi és nyelvészeti munkák hosszú sorát tanulmányozta, mielőtt hozzá látott a munkához. Szoros kapcsolatban állt Szekfű Gyulával, Horváth Jánossal, Tolnai Vilmosmal, Pais Dezsővel és más tudósokkal, akiktől szakmai tanácsokat kért és kapott.

Az ősi küldött egészen más helyzetben készült, mint a két első regény. Az 1914. június 23-án elkezdett, *Feljegyzések* című kéziratból nyilvánvaló, hogy a külföldön tartózkodó Tormay Cécile egyáltalán nem gondolt arra, hogy az általa nagyon ellenszenvesnek tartott Ferenc Ferdinánd meggyilkolása világháborúhoz vezet. A hadüzenet után azonnal rádöbrent, hogy egyszer s mindenkorra eltűnt az a létforma, amelyben ő világpolgárként szabadon utazott betű szerinti és átvitt értelemben. Hamarosan meg kellett tapasztalnia, hogy olyanok is a másik oldalon harcolók igazán hangoztatták, akik közel álltak hozzá. D’Annunzio például *Ode pour la résurrection latine* (Óda a latin föltámadásért) címmel a *Le Figaro* augusztus 13-án megjelent számában támadta az olasz kormányt, amiért nem állt rögtön a franciák mellé. A következő években Tormay Cécile önkéntes ápolónőként sebesültekkel került mindennapi érintkezésbe. Barátai közül többen elestek, Béla öccse nagyon súlyos sérüléssel került vissza a frontról. Az évtized végén már jelentkezett az író nő szívbaja, amellyel azután bő másfél évtizedig küzdött, s amely végül a halálát okozta.

A halál képeit *Az ősi küldött* első két kötetében minden bizonnyal a háború alatt szerzett személyes emlékekre is vissza lehet vezetni. Ung, a főszereplő „szajnamenti kolostor káptalanházából a vágvölgyi monostori menedékhely tűzfényes füstös szegletén át” érkezik egy pestissel, majd tatárjárással sújtott országba (Tormay 1934a, 106.). Elveszíti a nőt, akit szeret, és megtapasztalja, hogy Európa nem segít az idegen betöréssel szemben. Először akkor érzi úgy, hogy elhagyta a keresztény Isten, amikor Kinga is meghal a pestisben. Az első kötetnek ez a részlete mutat rokonságot Jacobsen regényének a harmadik és negyedik fejezetével, amely arról tudósít, hogy Niels Lyhne hiába imádkozott, szeretett nagynénjét, Edelét elragadta a halál. „Hitével nem tudta a csodát le búvólni az égből [...]. Teljes némaság maradt a lelkében” (Jacobsen 1911, 38.). Ung hitehagyottsága csak fokozódik, amidőn azt látja, a keresztény világ nem mutat részvétet a pogányok általi barbár pusztítással szétrombolt ország iránt.

Tormay Cécile mérhetetlen keserűséggel tapasztalta az általa rajongásig imádott franciák viselkedését az 1920-ban kötött békeszerződés idején. A történelmi Magyarország elvesztése nagyon sokakat mélyen megrázott, s neki arról is kellett értesülnie, hogy a román katonák a Barkassyak birtokát és sírjait is lerombolták, az Arad megyei Álgysten. A következő években sok magyar szerző fordult a múlt-hoz, hogy választ próbáljon találni arra a kérdésre, mi vezethetett a súlyos terület-vesztéshez. Ezzel is magyarázható a történelmi regény divatja az 1920 utáni években, amikor a történettudomány is kiváló teljesítményeket hozott létre. Móricztól, Krúdytól és Kosztolányitól Kós Károlyig, Makkai Sándorig, P. Gulácsy Irénig, Szentmihályiné Szabó Máriaig, Komáromi Jánosig, Harsányi Zsoltig, Kodolányi Jánosig, Surányi Miklósig, Németh Andorig és Nyíró Józsefíg nagyon különböző szemléletű írók folyamodtak ehhez a műfajváltozathoz, melynek kényessége jó-részt onnan származik, hogy óhatatlanul is kiéleződik benne tényszerűség és kitaláltság feszültsége. *Az ősi küldött* megközelítése ezekhez a nagyon eltérő színvonalú művekhez viszonyítva lehetne méltányos, ilyen összehasonlító vizsgálódásra azonban itt nem vállalkozhatom.

Ezúttal talán elég annyit megjegyezni, hogy a regényhármásban viszonylag kevés történelmi forrásokból átemelt anyag szerepel. A kivételek közé tartozik a hivatkozás Anonymus krónikájára, mely magyarul Pais Dezső szakszerű fordításában és jegyzeteivel a *Napkelet* könyvsorozatában jelent meg (*Magyar Anonymus* 1926). *A túlsó parton*ban olvasható, hogy az Anonymus munkáját lemásoló Ung sérelmezi, miért nem jegyzett föl semmit sem „magister Péter” „a mi eleink vallásának mivoltáról” (Tormay 1934a, 142.). Amikor egy pap ezekkel a szavakkal igyekszik indokolni az országnak tatárok általi pusztulását: „– Vétkeztünk! Vétkeztünk és ímé bűnhődnünk kell!”, majd arra hivatkozik, hogy „a pogány szokás csak baromi oktalanságú népeknek való”, Ung azzal érvel, hogy akik ezt hirdetik, olyan „Külső országokból bejött papoktól vették” át e vélekedést, akik által „kezdetben idegen nyelveken szólalt meg itt az Úr Jézus” (Tormay 1934a, 63, 68–69.). A keresztény külhon értetlenségét és a magyarok megosztottságát látván – mindketőnek érzékeltetésében fölfedezhetők áthallások, amelyek azonban soha nem kapnak túlzott hangsúlyt –, Ung „a régi istent akarja keresni” (Tormay 1934a, 74). Tormay Cécile-nek volt tudomása arról, hogy az első világháború után megélenkült az érdeklődés a pogány magyarság iránt. Az író nő hívő katolikus volt, s talán ez is érthetővé teszi, hogy *A túlsó parton* cselekménye kudarchoz vezet. A főszereplőnek sikerül megtalálnia az utolsó táltost egy szinte áthatolhatatlan délvidéki rengeteg közepén. A pogánysággal való szembesülés azonban zsákutcába torkollik: a régi örökséget megtestesítő aggastyán már némaságra van kárhoztatva, egyetlen leszármazottja pedig „az új hit erejét” keresi (Tormay 1934a, 275.).

A más kéz által befejezett harmadik részről nem próbálnék ítélni. Megelégednék azzal a föltevessel, hogy *Az ősi küldött* elhibázottnak tünteti föl a hiedelmet, amely szerint bizalmatlannak kell lenni az idegenekkel szemben és a magyarság sorsának alakításához a kereszténység előtti időkben lehet keresni fogódzót. Már Hankiss János is úgy látta: „Ung küldetése – szerencsére – nagyon általános maradt. Sehol nem válik 'tanná', sehol sem ad pontosan fogalmazott leckét” (Hankiss 1939, 207.).

Szerb Antal – ki az első két kötet alapján úgy vélte, *Az ősi küldött* „stílusművészetének legmagasabb pontján mutatja be” a szerzőjét – abban látta Tormay Cécile fő érdemét, hogy írásmódja „nem a magyar próza mikszáthi anekdotázó hagyományaiból nő ki”, hanem külföldi ösztönzésekből merít (Szerb 1935, 498, 497.). 1925-ben Marcelle Tinayre, Selma Lagerlöf, Glazia Deledda, Mrs. Humphry Ward, Edith Wharton és Matilde Serao műveivel hasonlította össze Tormay Cécile alkotásait (Tinayre 1925, iii). Lagerlöffel, Edith Whartonnal és Matilde Seraoval a magyar író nő személyes kapcsolatba került, ez utóbbi 1907-ben kézírásos ajánlással küldte el *Dopo Il Perdono* (Miután a kegyelmet) című kötetét. Elképzelhető, hogy az *Emberek a kövek között* és *A régi ház* értelmezését elősegíti, ha a huszadik század elején működött nőírók munkásságának ismeretével közelítjük meg őket.

A kiválasztott három szerzőnek hatástörténetéből azt a végkövetkeztetést lehet levonni, hogy a felejtés az irodalomban sokszor a kisajátítás akadályaira vezethető vissza. Kádár Erzsébet és Sziráky Judith művei azért merülhettek feledésbe, mert nehéz őket valamilyen világnézettel kapcsolatba hozni. Más esetben a kisajátítás a művészileg értékelhető alkotások rovására történhet – mint ezt Tormay Cécile utóélete oly ékesen bizonyítja.

IRODALOM

Ady Endre (1968) *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok VIII. S. a. r.* Vezér Erzsébet. Budapest: Akadémiai.

Ashbery, John (2000) *Other Traditions. (The Charles Eliot Norton Lectures.)* Cambridge, Ma: Harvard University Press.

Az Osztrák-magyar Monarchia írásban és képben: Az osztrák tenger mellék és Dalmácia (1892). Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.

Balázs Sándor (2001) *Nádudvar története*. Budapest: Tarsoly.

Barta István (1966) *A fiatal Kossuth*. Budapest: Akadémiai.

Berzeviczy Albert (1915) [Levél Tormay Cécile-hez, 1915. ápr. 24. Magántulajdon.]

Boldizsár Iván (1934) „Valaki imádsága”, *Napkelet*, 12: 540.

Boldizsár Iván (1935a) „A spanyol nagyság titka. Somerset Maugham: Don Fernando”, *Napkelet*, 13: 625–629.

Boldizsár Iván (1935b) „Magyar néző”, *Napkelet*, 13: 674–676.

Boldizsár Iván (1935c) „Erdély második Trianonja: Az erdélyiek gondolai, problémái, társadalmi feszültségek”, *Napkelet*, 13: 733–740.

ifj. Brenner József (Csáth Géza) (2007) *Napló (1906–1911)*. Szabadka: Szabadegyetem.

Brisits Frigyes (1922) „Tormay Cécile”. Különlenyomat a *Magyar Kulturából*.

Csekő Ernő (2009) „Tormay Cécile, illetve Herczeg Ferenc szekszárdi kötődéséről illetve családjaik történetének szekszárdi időszakáról”, *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, XXI: 395–437.

Csunderlik Péter (2012) „Tüdővésztes diákok: A galileisták képe Tormay Cécile *Bujdosó könyvében*”, *Kommentár*, 3: 66–78.

Duperray, Annick (ed.) (2006) *The Reception of Henry James in Europe*. London: Continuum.

„Erdély második Trianonja – mégegyszer” (1936) *Napkelet*, 14: 44–46.

Fábr Anna (1996) „*A szép tiltott táj felé: A magyar írók története két századforduló között* (1795–1905). Budapest: Kortárs.

Gintli Tibor (szerk.) *Magyar irodalom*. Budapest: Akadémiai.

Grendel Lajos (2010) *A modern magyar irodalom története: Magyar líra és epika a 20. században*.

Pozsony: Kalligram.

Halász Gábor (1937) „Emlékezés a szerkesztőnőre”, *Napkelet*, 15: 338.

Hankiss János (1939) *Tormay Cécile*. Budapest: Singer és Wolfner.

- Horváth János (1923a) [Levél Tormay Cécile-hez, szept. 7. Magántulajdon.]
- Horváth János (1923b) [Levél Tormay Cécile-hez, szept. 12. Magántulajdon.]
- Horváth János (1937) „Tormay Cécile írói pályája”, *Napkelet*, 15: 295–303.
- Jacobsen, J. P. (1911) *Liebne Niels. Grubbe Mária*. Ford. Ritoók Emma. Budapest: Révai.
- Henry James and Edith Wharton (1990) *Letters 1900–1915*. Edited by Lyall H. Powers. New York: Charles Scribner's Sons.
- Kádár Erzsébet (1937) „Fakó vagy vaskó. Erdélyi József: Eb ura fakó”, *Nyugat*, 30. II: 134–135.
- Kádár Erzsébet (1939) „Két írónő, két 'első regény': Mezőssy Mária: Tűztánc; Székely Júlia: A repülő egér”, *Nyugat*, 32. I: 408–409.
- Kádár Erzsébet (1940a) „Az adósság. Thurzó Gábor regénye”, *Nyugat*, 33: 216–217.
- Kádár Erzsébet (1940b) „Csaba. Wass Albert regénye”, *Nyugat*, 33: 516–517.
- Kádár Erzsébet (1940c) „Utazás a szürke folyón. Karácsony Benő regénye”, *Nyugat*, 33: 576–577.
- Kádár Erzsébet (1941a) „Nápolyi Johanna. Passuth László regénye”, *Nyugat*, 34: 106–107.
- Kádár Erzsébet (1941b) „Mi Ernyeiek. Makkai Sándor regénye”, *Nyugat*, 34: 174–175.
- Kádár Erzsébet (1941c) „Franciák – magyarul (Alain-Fournier, Duhamel, Jules Romains regényei)”, *Nyugat*, 34: 181–183.
- Kádár Erzsébet (1941d) „Rigó ucca 20-22. Thury Zsuzsa regénye”, *Nyugat*, 34: 467–468.
- Kádár Erzsébet (1941e) „Három erdélyi író. Nyirő József, Tamási Áron, Wass Albert új könyvei”, *Nyugat*, 34: 556–559.
- Kádár Erzsébet (1942) „A feleségem története”, *Magyar Csillag*, 2/2: 111–113.
- Kádár Erzsébet (1966) *Kegyvetlenség*. Budapest: Magvető.
- Kádár Erzsébet (1993) *Ritka madár*. Válog., s. a. r. Kenedi János. Budapest: Nyilvánosság Klub – Századvég.
- Kiss Gy. Csaba (2012) „Egy magyar regény horvát világa (Tormay Cécile: *Emberek a kövek között*)”. Gépirat.
- Kollarits Krisztina (2010) *Egy bujdosó írónő – Tormay Cécile*. Vasszilvágy: Magyar Nyugat Könyvkiadó.
- Kornfeld Móric (2006) *Triantonól Trianonig: Tanulmányok, dokumentumok*. Közreadja Széchenyi Ágnes. Budapest: Corvina.
- Kósa László (szerk.) (1991) *A magyarságtudomány kézikönyve*. Budapest: Akadémiai.
- Kósa László (szerk.) (1998) *Magyar művelődéstörténet*. Budapest: Osiris.
- Lesznai Anna (1911) „Emberek a kövek közt [sic!]: Tormay Cécile regénye”, *Nyugat*, 4. I: 598–599.
- Lewis, R. W. B. (1985) *Edith Wharton: A Biography*. New York: Fromm International.
- Magyar Anonymus: Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Fordította, bevezette, jegyzetekkel és térképpel ellátta Pais Dezső. Budapest: Magyar Irodalmi Társaság (A Napkelet könyvtára 14).
- N. Mandl Erika (2007) „A Napkelet és a művészetkritika: Kapcsolódás a korszak meghatározó eszméletörténeti irányzataihoz”, *Magyar Könyvszemle*, 123: 468–486.
- Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője: levelek*. Válog., szerk. és utószó: Tasi József. S. a. r. és jegyz.: H. Bagó Ilona [et al.]. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Németh László (2001) *Magyarok Romániában: Az útirajz és a vita*. Egybegyűjtötte, a szövegeket rendszerezte, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Nagy Pál. Marosvásárhely: Mentor.
- Ortutay Gyula (1934a) „A magyarság néprajza I: A magyarság tárgyi néprajzának első fele”, *Napkelet*, 12: 99–101.
- Ortutay Gyula (1934b) „Budai György művészete”, *Napkelet*, 12: 135–138.
- Ortutay Gyula (1935) „Madarassy László: Műkedvelő magyar pásztorok”, *Napkelet*, 13: 405–406.
- Schöppflin Aladár (1937) *A magyar irodalom története a XX. században*. Budapest: Grill Károly.
- Gróf Széchenyi István (1937) *Naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Dr. Viszota Gyula. Ötödik kötet (1836–1843)*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Szegedy-Maszák Mihály (1998) „A kánonok hiábavalósága”, *Alföld*, 44. 3: 42–53.
- Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.) (2007) *A magyar irodalom története*. Budapest: Gondolat.
- Szerb Antal (1935) *Magyar irodalomtörténet*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest: Révai.
- Szerb Antal (1937) „Tormay Cécile”, *Nyugat*, 30. I: 350–351.
- Sziráky Judith (1966) *Hajnali madár: Összegyűjtött elbeszélések*. Budapest: Szépirodalmi.
- Tinayre, Marcelle (1914) „Préface”, in Cécile de Tormay. *Au pays des pierres*. Traduit du hongrois par Marcelle Tinayre et Jean Guerrier. Paris: Calmann-Lévy, i-vi.

Tinayre, Marcelle (1925) „Introduction”, in Cécile de Tormay. *Le livre proscrit: Scènes de la révolution communiste en Hongrie*. Paris: Plon, i-xi.

Tolnai Gábor (1934a) „Török Sophie: Boldog asszonyok”, *Napkelet*, 12: 171.

Tolnai Gábor (1934b) „A Magyar Nemzeti Múzeum Hírlaposztálya”, *Napkelet*, 12: 419–420.

Tolnai Gábor (1934c) „Kós Károly: Az orszáépítő”, *Napkelet*, 12: 480–481.

Tolnai Gábor (1935a) „Aldous Huxley: Szép új világ”, *Napkelet*, 13: 55–56.

Tolnai Gábor (1935b) „Mohácsi Jenő: Lidércke”, *Napkelet*, 13: 393–394.

Tolnai Gábor (1937) „Vajthó László: Két költőnemzedék”, *Napkelet*, 14: 627–628.

Tormay Cécile (1914a) *A régi ház: Regény*. Batthyány Gyula gróf rajzaival. Budapest: Singer és Wolfner.

Tormay Cécile (1914b) *Feljegyzések*. [Kézirat, magántulajdon.]

Tormay Cécile (1916) *Az Abbé vacsorája vagy a hivatalos vendég: Némajáték IX jelenetben*. [Kézirat másolata, magántulajdon.]

Tormay Cécile (1917) *Hogy volt akkor? Emlékezés I jelenetben*. [Kézirat másolata, magántulajdon.]

Tormay Cécile (1919?) *B. K.* [Kézirat, magántulajdon.]

Tormay Cécile (1924) „Anatole France: Találkozásom a mesterrel”, *Napkelet*, 2: 385–388.

Tormay Cécile (1934a) *Az ősi küldött. A túlsó parton*. Budapest: Genius.

Tormay, Cecília de (1934b) „Il flauto e la dramma; Nostra Donna in Arcadia”, *Nuova Antologia*, 69, 482–491.

Tormay Cécile (é. n.) *Ember a kövek között*. Budapest: Genius.

Tóth-Barbalics Veronika (2010) „Konzervatív folyóirat a középosztálynak – A *Napkelet* történetének vázlat”, *Kommentár*, 1: 40–52.

Wharton, Edith (1913) [Levél Tormay Cécile-hez, magántulajdon].

Woolf, Virginia (1994) *The Essays. Volume IV: 1925–1928*. Edited by Andrew McNeillie. Orlando – Austin – New York – San Diego – London: Harcourt.

SIMON ATTILA

Lukianosz, a szószobrász

„Az antikvitás akkor szól hozzánk, amikor neki van kedve, nem amikor nekünk.”
(Friedrich Nietzsche: *Mi, filológusok*)

„Hogy gondolod ezt? És hogyan jöhetnének segítségére olyanok, akik réges-rég halottak?”
(Lukianosz: *Képmások*)

„Ó, légy hát engedelmes, szavak szeszélyes érce,
A szív, a hű kohó, olvasszon hő folyammá,
S nemes formákba öntve, szelíden hűlj olyanná,
Minőt a gyarló mester édes ihlete érze.”
(Tóth Árpád: *Szavak szobrásza, én*)

Abból indulok ki, hogy emlékezésnek és felejtésnek azt a tervezhetetlen, sőt kiszámíthatatlan, mert csakis *megérthető* – és csakis utólag megérthető – összjátékát, amelyet kánonnak nevezünk, az olvasás történetileg változó összefüggésrendje alakítja. Ha ezt elfogadjuk, akkor fölvetődik a kérdés: van-e értelme annak, hogy műveket, netán egész életműveket a feledés homályából napvilágra hozzunk? Hogy „megmentsünk” bizonyos „elfeledett” „értékeket”? Pontosabban: van-e értelme ezt (és pusztán ezt) *akarni*? Ha a fenti tételből folyó következtetésként elfogadjuk azt is, hogy az irodalmi kánon (vagy legalábbis az, amit szakmai kánonnak